

TAKÁCS RÓBERT

Globális civil társadalomra van szükség

Egyenlítő-beszélgetés Michael Burawoyjal, a Kaliforniai Egyetem szociológia tanszékének professzorával

Michael Burawoyt abból az alkalomból kerestük meg, hogy a Politikatörténeti Intézet és az ELTE BTK Kelet-Európa Története Tanszék meghívására Magyarországra érkezett, hogy részt vegyen a 20 év után címmel rendezett nemzetközi konferencián. Az eseményről szóló beszámolót az Egyenlítő következő számában olvashatják. A neves szociológust, aki 2004-ben az Amerikai Szociológiai Társaság elnöki tisztét is betöltötte, jelenleg a Nemzetközi Szociológiai Társaság Nemzeti Szociológiai Társaságok Bizottságának alelnöke többek közt fordultatos pályájáról, kutatásairól, a rendszerváltásról, a munkásságról, a mai kapitalizmus természetéről és a szociológus hivatásáról kérdeztük.

Az egyetem elvégzése után otthagya Cambridge-et Afrika – nevezetesen Zambia – kedvéért. Miért ment Afrikába, a harmadik világ problémái izgatták?

Cambridge-et 1968-ban hagytam ott. Ez izgalmas év volt a világtörténelemben, miközben úgy éreztem, hogy Cambridge elég unalmas hely. Anglia úgy általában meglehetősen unalmas volt akkoriban. Ezen felül két évvel korábban már jártam Afrikában, és vissza akartam menni. Valóban a harmadik világ érdekelt elsősorban, ezen belül is a diákok. Akkoriban úgy gondoltam, hogy a diákság lehet a kulcs a társadalom átforgalmazásában. Tehát egyszerre volt egyfajta taszítás Angliából, illetve egyfajta vonzás Afrikából.

Milyen tapasztalatokat szerzett Afrikában?

Először Dél-Afrikába mentem, ahol korábban már dolgoztam mint újságíró. Azokban az években, az apartheid rezsim alatt, a fiatal fehérek bármilyen munkához hozzáférhettek, olyanokhoz is, amelyekről Nagy-Britanniában nem is álmodhattak volna. Bár matematikusként végeztem, sike-

rült újságíróként elhelyezkednem mint a Business Week világpolitikai tudósítója.

Dél-Afrika meglehetősen elnyomó társadalom volt, nekem pedig tényleg fogalmam sem volt azokról az éppen kialakulóban lévő küzdelmekről, amelyek öt-hat évvel később törtek a felszínre. De elsősorban azért hagytam el Dél-Afrikát, mert arra, ami leginkább érdekelt – vagyis a diákok tanulmányozására – ott nem nyílt lehetőségem. A fekete apartheid-ellenes mozgalom (Black Consciousness Movement) megjelenését valóban nem vettem észre akkor még.

Zambiában szociológussá akartam válni, de mivel pénzem nem volt, elvállaltam egy állást az egyik nagy bányavállalatnál, de egyben szociológiai célokkal. Elsősorban a „zambianizáció” kérdése érdekelt. Alapvetően az izgatott, mi történik a multinacionális vállalatokkal a függetlenség elnyerése után. Zambia négy évvel azelőtt, 1964-ben nyerte el a függetlenségét. Hogyan reagálnak a multinacionális vállalatok a posztkoloniális kormányzatra? Ezen belül is arra kerestem leginkább a választ, hogyan hat az átalakulás a rassz-

szok és a társadalmi osztályok kapcsolatára. Mi történik a rasszok tekintetében a posztkoloniális időszakban, hiszen ez rasszizmussal nagyon-nagyon mélyen átitatott társadalom volt.

Azt találtam, hogy a bányaiparban a rasszok közti rend újratermelődik. Ám a zambiai kormány és a bányaipar hallani sem akart erről, így aztán a munkám fogadtatása elég ellentmondásos lett. Mellesleg ez az, amit közsociológiának nevezek. A rasszizmus újratermelődésével kapcsolatos munka volt talán életem legérdekesebb kutatása.

Nem megszokott dolog az sem, hogy egy nyugati kutató Magyarországot válassza kutatása tárgyául. Mi volt a motivációja – és milyen eredményekre jutott hazánkban?

Négy évet töltöttem Afrikában, közben szociológus diplomát szereztem a Zambiai Egyetemen, ami az első tudományos fokozatom volt e területen. Majd úgy döntöttem, az Egyesült Államokban szeretném folytatni a munkám. Ott is jártam már azelőtt – 1965-ben –, és nagyon érdekesnek találtam. Chicagóba mentem, ott szereztem meg

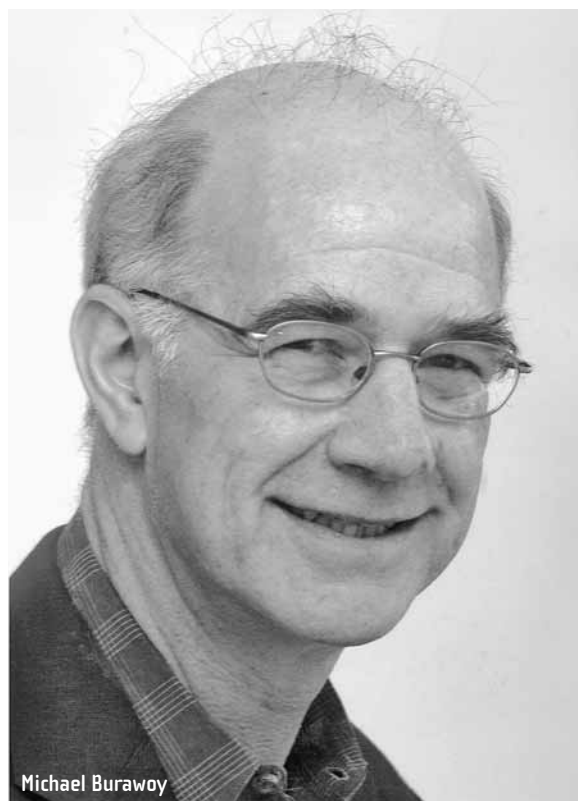
a PhD fokozatot. A kutatásaimat egy dél-chicagói gyárban végeztem, vagyis megmaradtam az ipari szociológia mellett, akárcsak Zambiában. Mikor a PhD-vel kész voltam, sokan mondogatták nekem, hogy ugyebár én marxista alapon elemeztem a dél-chicagói munkaszervezést, amelyben speciális karaktert tulajdonítottam a kapitalizmusnak. Azt kérdezték, honnan tudhatom, hogy ez volna a kapitalizmus, vagy általánosabban a poszt-indusztrializmus. Beláttam, nem kerülhettem meg, hogy összehasonlítsam a kapitalizmust a nem-kapitalizmussal. Tehát az egyik elméleti ok, amiért Közép-Kélet-Európába és a Szovjetunióba jöttem, az az volt, hogy tanulmányozzam, vajon az államszocialista társadalmakban másképp szervezik-e a munkát, illetve eltérő-e a munkásság osztálytudata.

Emellett volt egy nagyon aktuális hatás is, a lengyelországi Szolidaritás-mozgalom előretörése 1980–1981-ben, amely nagyon sokakat megihletett Nyugaton. Ahogy a távolból figyeltem, teljességgel mehökkentett a munkásosztálynak ez a gyorsan feltörekvő szervezete.

A harmadik okot tekinthetjük véletlen egybeesésnek is: olvastam Haraszi Miklós Darabér. Egy munkás a munkásállamban című művét, amely rendkívüli könyv volt. Gyönyörűen volt megírva, ráadásul pontosan ugyanolyan – vagy legalábbis nagyon hasonló – gépen dolgozott, mint korábban én Dél-Chicagóban. Ugyanakkor Haraszi élményei gyökeresen különböztek az enyémetől. Ő egy nagyon despotikus munkaszervezetet írt le, míg én egy hegemonisztikus munkaszervezetet tapasztaltam. Amit Nyugaton rengetegen rendkívül meglepőnek találtak Haraszi könyvével kapcsolatban az az volt, hogy mi azt gondoltuk, a szovjet típusú társadalmakban a munkásoknak legalább az az egy joguk megvan, hogy nem kell keményen dolgozniuk. De szegény Haraszinak kétszer-háromszor olyan keményen kellett dolgoznia, mint nekem: neki két gépet kellett működtetnie, míg nekem csak egyet. Szóval azt kérdeztem magamtól, mi folyik itt, miért értettük ennyire félre a termelés természetét. Ez volt tehát a harmadik ok, amiért a világnak erre a részére jöttem.

Mikor érkezett hazánkba és hogyan kezdte az itteni kutatásait?

Eredetileg – 1981-ben – Lengyelországba szerettem volna menni. Ám a tudomány mindig az idő után kullog: szabadságot kellett kérnem, aztán nyelvet tanulni satöbbi. Mire mindennel kész lettem, Jaruzelski átvette a hatalmat, ami akkor véget vetett a Szolidaritás mozgalomnak. 1982-ben futottam össze Szelényi Ivánnal, aki éppen az Egyesült Államokba készült. Röviddel azelőtt ka-

Michael Burawoy

pott újra engedélyt arra, hogy visszatérjen Magyarországra, ahonnan 1975-ben kiutasították. Hívott, hogy menjek vele és feleségével Magyarországra, amit végül is elfogadtam. Ez volt életem legcsodálatosabb, legkülönlegesebb élménye, hiszen első alkalommal jártam egy szovjet típusú, államszocialista társadalomban. Elképesztő beszélgetéseket folytattam olyan emberekkel, akik ugyanolyan munkát végeztek, mint én az USA-ban, de egy attól különböző elméleti keretbe helyezve. Így kezdődtek a magyarországi útjaim Szelényi Iván és tanítványai – Manchin Róbert, Kertesi Gábor, Galasi Péter – segítségével. Azt gondoltam, hogy bajosan fogok tudni kutatásokat végezni Magyarországon, de végül Lukács János segítségével ez is megoldódott. A legnagyobb kihívás a nyelv volt, hiszen a magyar egyik európai nyelvhez sem hasonlít, ráadásul nincs is kiváló nyelvérzésem. Szóval elég soká tartott, míg kényelmesen éreztem magam a magyar munkások között. 1983-tól 1990-ig végeztem itt kutatásokat, minden évben jöttem, volt, hogy kétszer is, és gyárakban dolgoztam. Iván azt mondta, hogy esélyem se lesz eljutni egy gyárba, örülhetek, ha egy szövetkezetbe bekerülhetek. De én másképp gondoltam, és Lukács segítségével sikerült munkát kapnom a Csepel Autónál, Egerben. Az volt az első munkahelyem Magyarországon, aztán 1984 nyarán megkaptam az álommunkát a Lenin Kohászati Műveknél. „Kefir olvasztárnak”, „50 százalékos olvasztárnak” neveztek, mert hát elég vézna emberke voltam. Rengeteget mókáztunk ott, mi voltunk a Nagy Októberi Forradalom Szo-

cialista Brigád. 1985 és 1987 közt nyaranta ugyanazzal a brigáddal dolgoztam. És persze ott a kohóban fogalmunk sem volt arról, hogy az államszocializmus épp összedőlni készül. Amikor összedőlt, alig vettünk észre belőle valamit a kemencék körül. Lényegében ugyanúgy dolgoztunk, mint mindig. Azt hiszem, hogy csak később, az átmenet után, a poszt szocializmusban – mikor a privatizáció napirendre került – kezdték a miskolci munkások megérezni a változásokat.

Persze számos elméletet is felépítettem ezekben az években, és nem tévesztettem szem elől a munkaszervezet és a munkásöntudat kérdését sem.

Mondana pár szót ezekről az elméletekről?

Mint említettem, elsősorban két dimenzió érdekelt. A munkaszervezetet úgy láttam, hogy a magyarországi államszocializmusban a hiánygazdaságra adott válasz határozta meg. Ha hatékony akartál lenni az államszocializmus idején, akkor nagyon rugalmas munkaszervezetet kellett kialakítanod, amely képes igazodni a hiánygazdaság bizonytalanságaihoz. Vagyis a munkaszervezet sokkal flexibilisebb volt, különösen a Csepel Autónál. Vannak egyéb okok is, amelyekbe most nem mennék bele. Mindenesetre Haraszi egész más történetet írt le, ám amit én láttam, az egy nagyon rugalmas munkaszervezet volt a vállalat egészében.

A másik kérdés a munkásság osztálytudata volt, amellyel kapcsolatos gondolataimat a Miskolcon szerzett tapasztalataim határozták meg. Alapvetően azt állítom, hogy az államszocializmusban a munkások kifejlesztettek egyfajta osztályöntudatot, miszerint az államszocializmus csak az uralkodó osztály vezetésével működőképes, illetve hogy a pártállamban megteremtődik a szocializmus mint egy csodás társadalom, egy mesés jövő képzete, amelyben megvalósul az egyenlőség, igazságosság és hatékonyság. Mivel a munkások a környezetükben rengeteg egyenlőtlenséget, igazságtalanságot és rossz hatékonyságot láttak, kifejlesztették a rendszer immanens kritikáját. Tehát azt állítottam – talán tévesen –, hogy a munkásság az államszocializmusban komolyan vette az uralkodó ideológiát, és azt igényelte, hogy a párt váltsa valóra az ígéreteit, a szocializmus ígéretét. Tehát létrejött egyfajta szocialista öntudat, amely spontán következménye volt annak, hogy az államszocializmus nem volt képes beváltani az ígéreteit. Szóval azt mondtam, hogy a munkásosztály éppen azért, mert a szocializmus hirdetett állapotába nem juthatott el, kifejlesztett egyfajta kötődést a szocialista ideálokhoz. Nem vagyok már teljesen biztos benne, hogy jól láttam. Talán ez inkább igaz volt az ötvenes évekre, és a végén már nem igazán kötődtek a szocializmushoz, de

nem alakult ki kötődés a kapitalizmushoz sem. Valahogy kimaradtak az egész folyamatból. Ambivalensek voltak. A kapitalizmusba való átmenetben nem volt érdemi szerepe a munkásosztály küzdelmeinek.

Kanyarodjunk vissza a konferencia témájához. Egy rendkívül általános kérdés: mennyit változott a világ az elmúlt 20 évben?

Véleményem szerint – és ez nem csupán a saját meglátásom – az igazi változás a hetvenes évek közepén kezdődött el. Ekkor indult hódító útjára az a piaci fundamentalizmus, amely – legalábbis ideológiájában – az USA-ból sugárzott szét a világban, és kezdőpontjaként az olajválságot, 1974-et jelölhetjük ki. Ezt sem láttam meg a maga idejében, épp Chicagóban dolgoztam, és fogalmam sem volt a válságról. Nem gondoltam volna, hogy a kapitalizmus átalakulása végül piaci fundamentalista irányt vesz. Azt hiszem, ez volt a nagy váltás.

Persze számos érv támasztja alá 1989–1990 fontosságát, a piacgazdaság felé fordulás jelentőségét az államszocializmus összeomlása után. Sokan érvelnek amellett, hogy ez a piaci nyitás számos tekintetben teremtett gazdasági válságot globális szinten, elsősorban a Kelet- és Közép-Európát sújtó adósságválság formájában. Sokat lehetne vitatkozni az összeomlás okairól, ám miután az államszocializmus összeomlott, ami mögött ott volt egy erős ideológiai ösztönzés a kapitalizmusra való áttérésre, méghozzá annak egy igen ortodox piaci változatára, nagyon sokan képviselték ezt az áttérést mind a Szovjetunióban, mind ebben a régióban. Úgy vélem, ez hatalmas lökést adott világszerte is a piacosításnak. Az értelmiségi emigrációnak, az ideológia által nem kötött technokratáknak, illetve az ő piaci víziók iránti elkötelezettségüknek jelentős hatása volt, és elmélyítette a piacosításnak ezt a hullámát. Tehát az 1989-es összeomlás – illetve 1991 a Szovjetunióban – globális méretekben újította meg a piacosítás mögötti energiákat.

Ez a piacosítás pedig ebben a 20 évben tovább folyt. Azt gondoltuk, hogy talán tavaly, Obamával megindul egy erőteljesebb reakció ellene, de mostanra világossá vált, hogy nem így történt. Látható, hogy nem volt képes szabályozni a pénzügyi tőkét az Egyesült Államokban, nem tudja, vagy nem akarja. Vagyis továbbra is a pénzügyi tőke dominál, és tovább viszi ezt a piacosítási hullámot, amelynek természetesen része a pénz áruvá tétele. Ez a pénzügyi hajtóerő egyre nyilvánvalóbb.

Hogyan látta – illetve látja most – a térség induló feltételeit? Hogyan vonná meg ennek fényében az elmúlt két évtized mérlegét?

1989–1990-ben mindenki azt képzelte, hogy az átmenet végén valami csodálatos dolog vár ránk, a piaci kapitalizmus, a piaci társadalom. Természetesen nem mindenki, de azért a nagy többség így hitte. Tehát a piaci kapitalizmusnak egy utópikus víziója volt jellemző, amit aztán a remények drámai pusztulása és súlyos illúzióvesztés követett. A közvélemény-kutatási eredményekből azt olvashatjuk ki, hogy rendkívül magasak voltak a várakozások 1990–1991 idején, majd nagyon mélyre zuhantak. Az emberek elégedetlenek a piac működésének következményeivel, alapvetően azzal, hogy a kapitalizmus munkanélküliséget, egyenlőtlenséget és mindenfajta igazságtalanságot eredményez. Olyasmi történt, mintha az emberek előjöttek volna a börtönökből egy olyan világba, amelyet bent csodálatosnak képzeltek, ám azt kellett látniuk, hogy a kinti világ is gyakran csak egy másfajta börtön. Nagyfokú kiábrándulás ment végbe. Azt hiszem, abban az időben nagyon is alábecsültük a globális kapitalizmus hatását, illetve az átmenet és a betagozódás kényszerit. Nyilván mindenki a maga bőrében tapasztalta Magyarországon, hogy például az Európai Unióhoz való csatlakozás nem csupa móka és kacagás. Magyarország az EU peremén helyezkedik el, és a betagozódásnak az előnyök mellett számos hátránya is van. Tehát ez egy nagyon ellentmondásos folyamat, ellentmondásos következményekkel.

Hogyan látja a régió mozgásterét?

A kapitalizmus által meglehetősen korlátozottnak. Talán akkor válik ez igazán nyilvánvalóvá, ha megvizsgáljuk a privatizációs programokat. Vajon ki fogja a szükséges tőkét biztosítani a magyar vagy a lengyel gazdaság számára? Természetesen a végén a nemzetközi tőke – és egyúttal a feltételeket is a nemzetközi tőke diktálja.

Azt hiszem, az államok mozgásterét – amennyiben az államokat megszemélyesíthetjük – sokkal kisebb volt, mint amit az emberek előzetesen feltételeztek. A legtöbben abban a hitben voltak, hogy a kapitalizmus ideológiája a szabadság, a szabad választás, de hát valójában az se nem szabad, se nem választás. Persze valamennyire szabad, de mindig nagyon szűk határok között, amelyek között aztán valóban rengeteg választási lehetőség van. Ez a kapitalizmus nagy csodája: rengeteg választást kínál fel, de mindig nagyon szűk határok között.

Bizonyos szempontból a Szovjetunióknak nagyobb választási lehetősége volt a szinte végtennek tűnő természeti erőforrások – elsősorban a földgáz, a kőolaj – miatt. Így aztán olyan lehetőségei is nyíltak, amelyek más országok számára nem. Ugyanakkor a Szovjetunió utolsó éve bor-

asztóan tragikus történet volt. Olyan hanyatlási spirál indult be a gazdaságban, illetve olyan mértékűre nőttek az egyenlőtlenségek, amilyenhez hasonlót a 20. században sehol máshol nem tapasztaltam békeidőben. Nagyon keserves tapasztalat volt mindenki számára. Alapvetően tehát valamennyi mozgáster volt, de azt is figyelembe kell venni, hogy nem csak a nemzetközi kontextus korlátozza a választási lehetőségeket, hanem a belső osztályviszonyok is. A posztoszocialista országokban egy új osztályrend kezdett kialakulni. Ezt az a fajta merkantil kapitalizmus hordozta, amely nem volt érdekelt a termelő beruházásokban, ehelyett az árucseré révén akart pénz csinálni, ráadásul elsősorban a természeti erőforrások kereskedelme révén. Ez igazi katasztrófatörténet volt, legalábbis 1998-ig. Akkor érte el a folyamat a mélypontot, azóta valamivel kedvezőbb a helyzet. Tehát ezeknek a társadalmaknak az osztályszerkezete szintén behatárolja az államok mozgásterét, és a posztoszocialista államok jelentős mértékben a pénzügyi-kereskedelmi burzsoáziának a markában vannak.

A térség államai együttes fellépés helyett gyakran egymás versenytársaiként jelennek meg a Nyugattal szemben, igyekeznek magukat kifelé – és befelé is – különlegesként felmutatni. Vajon a Nyugat, illetve a nyugati szociológia számára mi adja Magyarország különlegességét?

Attól tartok, nem a megfelelő embert kérdezi. Régebben Magyarország különlegességét a gazdasági reformok adták. Amit a nyolcvanas években tapasztaltam itt, az nagyon figyelemre méltó volt. Akkoriban valóban úgy gondoltam, hogy ez lehet a megoldás, kombinálni lehet a piacot és az államot. Személy szerint nagyon meglepett, hogy a magyarországi hibrid-szocializmus szétesett, és a szocializmus felbomlása a szovjet blokk egészében is sok tekintetben Magyarországon kezdődött, Németh Miklóssal, Pozsgayval és a többiekkel. A politikájukban kifejezetten antikommunistáknak tündek, elégedetlenek ezzel a fajta vegyes gazdasággal, és tovább akartak lépni. Vagyis Magyarország számomra abban volt különleges, hogy létre tudta hozni a piaci reformokat az állam keretein belül. Valami olyasmiről volt szó, mint amit Kína mindeddig rendkívül sikeresen valószínűsített meg.

Hogy ma mi adná a különlegességét? Nehéz kérdés, tényleg nem ismerem elég jól ehhez a mostani viszonyokat. Nemrégiben kerültek a kezembe a térségből közvélemény-kutatási adatok, amelyek alapján a magyar lakosság tűnt a leginkább csalódottnak, saját helyzetével a legelégedetlenebbnek a térség volt szocialista országai közül.

Ez érdekes, ugyanis bár nem tudom pontosan, hogy anyagilag rosszabbul élnek-e, mint a rendszerváltás előtt, de bizonyosan magasabb az életszínvonal a térség néhány más társadalmával, Romániával, Bulgáriával összevetve. Azt is jó volna tudni, vajon ez azért van inkább, mert a magyarok valahogy hajlanak az elégedetlenségre, vagy mert olyan magasak voltak a kezdeti várakozások.

Hogyan változott meg a térség feltételrendszere, helyzete a világban a 2008-ban kezdődő gazdasági válság hatására? Egyáltalán – látja bármilyen alapvető változás jelét?

A válsággal kapcsolatban nem tanulmányoztam külön ezt a régiót, de az én értelmezésem szerint Magyarország számára – elsősorban éppen azért, mert nagyobb mértékben integrálódott a világgazdaságba és az Európai Unióba – különösen nehéz volt hatékony válaszokat kidolgozni a válságra.

Számomra különösen az a hatalmas optimizmus és várakozás volt különös, amely 2008 novemberében, 2009 elején tetőzött – hogy Obama megvalósít majd valamiféle új New Dealt, történni fog egy nagyszabású kísérlet a pénzügyi tőke szabályozására, és beindul majd egy jelentős redisztributív program. Nos, egy redisztributív program valóban beindult, volt egy gazdaságösztönző csomag, de ez még mindig nagyon kicsi, nem is hasonlítható a harmincas évek New Dealjéhez. Történtek államosítások, a General Motorst, lényegében az autóipart államosították. De ez még így is nagyon kevés, a hatása eltörpül, mert a leglényegesebb az, hogy a kapitalizmuson belül továbbra is a pénzügyi tőke hegemoniája érvényesül, és olyan szabad, mint azelőtt. Gondoljunk csak arra, hogy újabb botrány robbant ki Angliában – most épp onnan érkeztem –, de az Egyesült Államokban is, a bankárok bónuszai miatt, amelyek most is, a válság ellenére is hatalmasak és szabályozatlanok. Tehát a pénzügyi tőke sikeresen őrizte meg, sőt erősítette meg a hegemoniáját a válság következtében.

Mindig is fontos kérdés volt, vajon a válságok konszolidálják, vagy éppen fenyegetik a kapitalizmust. Eleinte azt gondoltuk, hogy lesz majd egyfajta reakció, egy államilag szabályozott gazdasági modell alakulhat ki. Most úgy tűnik, hogy ez csalfa remény volt. Obama is csak egy ember – márpedig a történelmet nem az egyes emberek formálják. Az osztályerőviszonyok ugyanakkor mind az USA-ban, mind a világ más tájain a hegemonisztikus pénzügyi tőkének kedveznek, amely olyannyira erős, hogy a piacosi folyamat halad tovább, és minden bizonnyal még jobban megnehezítik a periféria és a félperiféria országainak a helyzetét. Beszújkítik a lehetőségeiket, és minél jobban integrálódtak a világgazdaságba, an-

nál nehezebbé válhatnak a körülményeik. Magyarország pedig nagyobb mértékben integrálódott, mint a szomszédos országok.

A konferencia-előadásának azt a címet adta: A harmadik nagy átalakulás. Miben áll ennek a folyamatnak a lényege?

Az előadásomban a magyar származású Polányi Károly elméletét gondolom tovább. Polányi a szociológia kanonikus alakja lett, az egyik nagy elmélet szerzője, a könyve alapvető munka, amelyet minden szociológus olvas. Számomra akkor vált különösen fontossá, amikor Oroszországban végeztem kutatásokat, és a marxista elmélet egyszerűen nem adott fogódzót, mert egyáltalán nem folyt termelés. Ehelyett zajlott az állami vagyron széthordása, de a lényegi folyamat a piacosiítás volt. És itt jött be Polányi elmélete, hiszen ő a piaci fundamentalizmust, a szabad piacot katasztrófának tartotta, amely utat nyitott a faszizmusnak, sztálinizmusnak, és úgy vélte, hogy elképzelni sem lehet egy olyan világot, amely a szabad piacon alapul. Így látta 1944-ben. Most persze ennek az új liberalizmusnak, piaci fundamentalizmusnak – Polányi liberális krédónak hívta – újabb hullámát éljük éppen.

A kérdés az, miért nem látta Polányi, hogy lesznek – illetve lehetnek még – újabb piacosiítási hullámok. A harmadik nagy átalakulás az én értelmezésem szerint a piacosiításnak ez a harmadik nagy hulláma, amely 1974-től vette kezdetét. Tehát amiben szerintem Polányi tévedett, hogy nem csupán egy folytonos piacosiítási hullám létezett, amely véget ért 1934-ben, amikor az USA kilépett az aranystandard rendszerből, hanem több különböző hullám játszódott le, azt megelőzően is. Minden piacosiítási hullám kiváltott valamiféle ellenreakciót, vagyis a kapitalizmusban ezek a ciklusok váltogatják egymást: piacosiítás-reakció, piacosiítás-reakció, piacosiítás-reakció.

Ugyanakkor ezek között a piacosiítási hullámok között is különbséget kell tennünk. Polányi egyik alapvető fogalma a fiktív jószág. Három ilyen fiktív jószágot említ, amelyeket szerinte soha nem lett volna szabad áruvá tenni: a munkát, a pénzt és a földet. Ha teljességgel áruvá tesszük a munkát, elveszíti az értékét. Ha a munkásokat alkalmazták, majd kirúgják – és a kapitalizmusban így megy – oly mértékben lealacsonyítják, hogy idővel nem lesz munkára alkalmas. Ugyanígy érvelt a földdel kapcsolatban – amit én kiterjesztenék a természetre: ha áruvá tesszük a természetet, azaz a természet, a föld, a környezet azon képességét tesszük kockára, hogy fenntartsa az emberi életet. Végül ott van a pénz áruvá tétele, amelynek következményeit a mostani gazdasági válság is megmutatta. Láthattuk, ahogy a pénz áruvá té-

tele elpusztítja a kapitalista gazdaságot és hatalmas válságokat gerjeszt. Ez nem fenntartható. Polányi amellett érvelt, hogy szabályozni kell a pénz szeréjének és előállításának a folyamatait.

Úgy látom, hogy az első piacositási hullámban – az első nagy átalakulás folyamatában – a kulcsmomentum a munka áruvá tétele volt. Ez történt a 19. század első felében Angliában és máshol Európában, majd megjelent az ellenállás is. A második nagy átalakulás a nemzetközi kereskedelem fejlődésével, az aranystandard rendszer kialakulásával, a valuták átválthatóságának megteremtésével függött össze. Ez a folyamat nagy csapást jelentett a nemzetgazdaságok számára, és elvezetett az 1929-es nagy gazdasági világválsághoz, majd az ezt követő reakció különféle formákat öltött: fasizmus, sztálinizmus, New Deal, szociáldemokrácia. Tehát ebben a második hullámban a pénz áruvá tétele volt az új elem. És most a piacositás egy harmadik nagy hullámának vagyunk a szemtanúi, amelyet Polányi soha nem feltételezett. Ebben is jelen van a munka és a pénz áruvá tétele, de a meghatározó vonása a természet áruvá tétele. Vagyis a harmadik nagy átalakulás jellegét a környezeti válság határozza meg. A kérdés az, mikor bontakozik ki a reakció. Az első hullámra adott reakciók ugyanis helyi jellegűek voltak, a második hullám esetében a nemzet szintjén születtek válaszok, a harmadik hullám esetében viszont globális reakcióra van szükség, hiszen a környezeti hatások is globálisan jelentkeznek. Vagyis egy globális ellenmozgalomra, globális civil társadalomra van szükség. A bökkenő az, hogy rendkívül nehéz megalapozni ezt a globális civil társadalmat. Vegyük csak példaként az éghajlatváltozással kapcsolatos tárgyalásokat. Ezek alapvető vonása, hogy a piac körül forognak, olyan kérdésekről szólnak, mint a szén-dioxid kibocsátással való kereskedelem. Ha bárki szennyezni akarja a természetet, csak vennie kell szennyezéshez való jogot. Ez nem fog soha széles ellenmozgalomhoz vezetni a környezeti krízissel szemben. A kérdés tehát az, milyen körülmények között jön létre egy széles nemzetközi mozgalom a környezet áruvá tétele ellen. Ezt most még nem látom. Ha komolyan vesszük, amit Polányi mondott, akkor az első nagy átalakulás idején a fordulópont az 1834-es angliai szegénnytörvény volt, míg a második hullámban 1933, amikor az USA kilépett az aranystandard rendszerből. Tehát talán 2033 körül érkezik el az újabb fordulópont. Persze ez csak játék a számokkal, ám mindenesetre ez a pont valamikor a jövőben érkezik el, de már most láthatóak egy erősödő környezeti válság jelei.

A rendszerváltás során a legnagyobb sokkot minden bizonnyal a munkásosztály szenved-

te el. Nemcsak a korábbi különleges státuszát veszítette el, hanem egymilliónál több munkahelyet is. Hogyan látja a munkásság helyzetét a rendszerváltás után?

A rendszerváltás idején Lukács Jánossal közösen írt könyvünk *A tündöklő múlt* címet viselte. Ebben egyebek közt azt írtuk, hogy egy olyan jövő következik el, amelyben a munkások úgy gondolnak majd vissza erre a korszakra mint a tündöklő múlt-ra. Tudja, a kommunizmus mindig tündöklő jövőt ígért, de most az fog egyfajta aranykornak tűnni, mert azokban az időkben a munkások számára garantálták a létbiztonságot és a foglalkoztatást – különösen a kohász társaimnak, akik egyfajta munkásarisztokráciát alkottak. Most úgy látom, ebben nem tévedtünk. Azok az adatok is, amelyeket említettem, azt sugallják, hogy a munkásosztály számára a kommunizmus sok tekintetben jóval nagyobb biztonságot adott, mint a piacositás posztkommunista időszaka. Tehát nem lepett meg az, ami történt, hiszen ilyen a kapitalizmus, ráadásul itt a régióban ennek a félperifériás változata van jelen, amelyben ezek a társadalmak a kapitalizmus globális erőinek esnek áldozatául. A periférián és a félperiférián sokkal problematikusabbak a következmények.

És mit mondhatunk el a munkásosztályról általában?

Polányi elméletének az alapvető üzenete az, hogy többé ne a kizsákmányolásra, hanem az áruvá tételre koncentráljunk. Ez nagyon lényeges különbségtétel. Úgy látom, hogy egyre kevesebb esélye van annak, hogy valamiféle nemzetközi munkásszolidaritás jöjjön létre. A munkásosztály a világon mindenhol védekező pozícióba szorult. Persze, nem mindegy, mit tekintünk munkásosztálynak, erről hatalmas viták folynak, amelybe most nem mennék bele, de tegyük fel, hogy tudjuk mit értünk a fogalomra. Úgy vélem, a munkásosztály nagy vereséget szenvedett el a piacositásnak ebben a hullámában. S most nem várhatunk olyan ellenállást a piacositás ellen, amelynek a bázisát a munkásság adja. A kizsákmányolást nagyon nehéz megragadni, egyrészt többnyire nem közvetlen formában történik, láthatatlan, és a munkásosztály nagyon nehezen tud gyárakon, régiókon, országhatárokon átnyúló szolidaritási kapcsolatokat építeni. Ezért a munkásosztály harcait egy szélesebb küzdelemben kell beilleszteni, és nem a kizsákmányolás, hanem a piac, a piacositás ellen fordítani. Tehát létrehozni a munkásmozgalom, a környezeti mozgalmak, a pénzügyi tőke elleni mozgalmak valamiféle koalícióját. A probléma az, hogy nem is nagyon tudjuk elképzelni, hogyan legyen a pénzügyi tőkével szembeni ellenállás. Alapvetően minden bizonnyal állami szabályo-

zás formáját ölti, de ma nem tudjuk, hogyan lehetne szabályozni a pénzügyi tőkét. Mindenesetre a munkásmozgalmon felüli, de azzal szövetséges mozgalmak kialakítására van szükség. Ebben térek el az ortodox marxizmustól, tehát a munkásosztály kitüntetett szerepe szerintem elveszett. Továbbra is nagyon fontos, de már nem az a társadalmi erő, amely köré szerveződik minden.

A fentiek fényében hogyan értékeli a szakszervezetek mai szerepét és lehetőségeit?

A szakszervezetek a kapitalizmuson belül működnek, de most szintén defenzívában vannak. Az USA-ban a helyzet katasztrofális, de máshol sem sokkal jobb. Egyre alacsonyabb a szakszervezetekbe vetett bizalom szintje, és egyre kevésbé képesek anyagi javakat kiharcolni a munkások számára. Márpedig, ha egy szakszervezet nem képes elérni az anyagi körülmények, a munkafeltételek fejlődését, akkor létének értelmét veszíti el. A szakszervezetek nagyon fontosak volnának, de most abszolút visszaszorulóban vannak, és nem igazán van válaszuk a globális kapitalizmusra.

Persze óvatosabbnak kéne lennem, van például az USA-ban egy elég progresszív szakszervezet, a SEIU, a Szolgáltatásban Dolgozók Nemzetközi Szövetsége, amely újfajta stratégiákat alakított ki, és sokkal nagyobb hangsúlyt helyez a nemzetközi szerveződés lehetőségeire. A stratégiai innovációjuk elsősorban a közösségeken alapuló szövetségekre koncentrál, és igyekszik megkerülni az ipari kapcsolatok hagyományos, államilag szabályozott gépezetét. Tehát nem a Nemzeti Munkaügyi Kapcsolatok Bizottsága (NLRB) keretein belül keresi az érdekképviselet lehetőségeit, hanem a közösségekben, a gyökereknél. A konzervatívabb szövetségek, mint az AFL-CIO, mindig is a jogi apparátusra támaszkodtak, amely viszont meglehetősen elfogult a szakszervezetekkel szemben. Ezt most a SEIU megkerüli, és nemzetközi kötelékeket is épít. Ez persze meglehetősen bonyolult dolog, mert az amerikai munkaerő védelme gyakran a külföldi munkaerővel szemben jelenik meg.

Ennek ellenére a szakszervezeti mozgalom egészében véve defenzívába szorult. Ma az USA-ban a munkavállalók 12 százaléka szakszervezeti tag, a magánszférában ez az arány még alacsonyabb, 8 százalék. Ez borzasztóan kevés. Ez még 34–35 százalék volt az ötvenesek közepén, azóta folyamatosan csökken. Tehát a szakszervezetek is fontosak, de ma már szélesebb keretekben kell gondolkodnunk. Sokan már ott tartanak; az antiglobalisták például mindenképpen.

A magyar társadalom egyik legnagyobb kihívása a többszázézes roma kisebbség tár-

sadalmi integrációja. Milyen útmutatást adhat a magyar politika számára az Egyesült Államok példája?

Semmiféle útmutatással nem szolgálhatok, teljes a kudarck. Az Egyesült Államok társadalmá mélyen rasszista, a rasszista intézmények újratermelődnék. Az összes olyan törekvés, amely a mélyen gyökerező faji rend kezelését szolgálta, úgy tűnik, hogy csak még mélyebbé tette azt. Lehetne adatokat előhozni ennek alátámasztására, most csak hadd utaljak arra, hogy a bűnügyi statisztikák milyen mély faji előítéletekről árulkodnak.

A pozitív diszkrimináció gyakorlata, vagyis hogy a faji kisebbségek számára előnyöket, lehetőségeket biztosítunk, tehát hogy megpróbáljuk elensúlyozni a rasszizmust kvótarendszerrel, a kisebbségek sajátos életkörülményeinek elismerésével, nem ér el mást, mint hogy a kisebbségeken belül is felhúzza az osztályok közti válaszfalakat. Ennél fogva az afroamerikai eliteknek és középosztálynak a munkásosztályhoz, a munkanélküliekhez, lumpenproletárokhoz való viszonya rendkívül ambivalens lesz. Tehát ez a politika megosztja a kisebbségeket. Ami az afroamerikaiak többségével történik, az nagyon eltérő a középosztálybeli afroamerikaiak helyzetétől. És ne gondoljuk azt, hogy csak mert ma már vannak afroamerikai orvosok, ügyvédek, mérnökök, tanárok, meghaladtuk a rasszizmust. Ez abszolút nonszensz. A valóságban megjelent egy hatalmas marginalizált tömeg – egyesek erre az underclass kifejezést használják –, amely a börtönök és a gettók között kering. A „felesleges” népeesség. És úgy tűnik, az állam visszavonult, még csak kísérletet sem tesz a helyzet kezelésére. Persze sokan mondják, de hát itt van Obama, aki afroamerikai, és most ő az USA elnöke, és rajta kívül is számtalan példa van, de ez semmiképp nem jelenti a rasszizmus végét. Bizonyos értelemben csak elfedi az amerikai társadalmat mélyen átható rasszizmust. De így ez már olyan rasszizmussá válik, amely az alsóbb osztályok ellen irányul, és újratermeli az alávetettséget.

Az USA példájából a tanulság tehát az lehet, hogy a rasszizmus felszámolására, meghaladására irányuló kísérletek mind az ellenkezőjére fordultak. Hasonló jelenséget figyelhettem meg Zambiában is, ahol zajlott a zambianizáció, afrikaiakat neveztek ki magas pozíciókba, amelynek hatására megváltozott az uralkodó osztály bőrszíne, de ez nem jelentette azt, hogy az alávetett osztályok helyzete javult volna.

Hogyan írná le a mai amerikai társadalmat?

Hiperkapitalizmus, nemde? Azt hiszem, a modern amerikai történelem prototipikus eseménye volt a Katrina-hurrikán. Ahogy lecsapott New Orleans-

re, a megfelelő megelőzés hiánya, a gyenge színvonalú mentés és rehabilitáció, mind-mind megmutatta a mai Egyesült Államok összes jellemzőjét. Amikor azt mondom, mai, akkor ez az Obama-érára is vonatkozik, a dolgok nem változnak meg máról holnapra. Az USA egy biztonsági állam, egy militarizált állam, amely nem volt képes megmenteni a New Orleansben rekedteket, akiknek a többsége afroamerikai volt. Ha egy ehhez hasonló hurrikán Kubára sújt le, ott nincsenek halálos áldozatok. Tehát ez a katasztrófa megmutatta az állam képtelenségét arra, hogy hatékony mentőakciót indítson. A New Orleans-iak úgy érezték, hogy katonailag megszállják őket, nem pedig megmentik. Tehát egy militarizált biztonsági állam van kialakulóban.

Másrészt, ami fontos a Katrina-hurrikánnal kapcsolatban, hogy az nem természeti katasztrófa volt. Egészen onnan kezdve, hogy New Orleans mesterségesen létrehozott alapokra épült, ezáltal nagyon is sebezhető, és ez nem választható el a város, illetve Louisiana állam kapitalista fejlődésétől, az olaj- és a bőriparttól. New Orleansnek sohasem lett volna szabad léteznie, de ez a kapitalizmus környezettel való dacolásának története.

És persze még általánosabb keretben nem feledkezhetünk meg arról, ahogy a kapitalizmus még általánosabb értelemben pusztítja a környezetet, nevezetesen a globális felmelegedés előidézéséről. A globális felmelegedés folytán a hurrikánok is egyre gyakoribbakká és intenzívebbekké válnak, elég megnézni a statisztikák alakulását. Tehát a jövőben még gyakoribb és még komolyabb természeti katasztrófák várhatók, nemcsak hurrikánok, hanem cunamik, földrengések stb. Ezek egyrészt a féktelen kapitalizmus következményeit mutatják majd, de egyben azt is, hogy ez a kapitalizmus képtelen kezelni ezeket a saját maga gerjesztette katasztrófákat.

Többször használta az osztály fogalmát. Ez azt jelenti, hogy az osztály kategóriája továbbra is érvényes, vagy más fogalmakkal, faktorokkal jobban leírható a társadalom? Az osztály továbbra is abszolút központi marad. Mind a társadalom leírásának eszközeként, mind a társadalom szervezésének eszközeként, a domináns osztályok számára egyértelműen. Amin vitatkozni érdemes, az az osztály jelentése, hogy mit jelent az osztály szempontjából, ha a piacot, a piacosítást hangsúlyozzuk a kizsákmányolással szemben. De az osztály mindenképpen alapvető fontosságú az én szememben. Különösen, ha az Egyesült Államokról beszélünk. A válság például az osztályok még erőteljesebb polarizációját eredményezte. A középosztályok egy része lejjebb csú-

szott, egy része feljebb emelkedett, az adatok tanulsága szerint lejátszódott egyfajta polarizáció. A nemzeti szinten tehát a marxista elemzés megállja a helyét, hiszen Marx is az osztályok közötti különbségek növekedéséről írt. Ám Marx azt is mondta, hogy a középosztály eltűnik, de hát az a helyzet, hogy a középosztály hatalmas, bárhogyan is definiáljuk. Még akkor is, ha azt látjuk, hogy egy része az uralkodó osztályhoz kerül közelebb, másik része pedig lejjebb csúszik. Ezért olyan izgalmas kérdés a középosztályok vizsgálata, amellyel Eric Wright vagy Pierre Bourdieu is sokat foglalkozott.

Végül ejtsünk pár szót a szociológia feladatáról. A publikációiban síkra szállt a szociológia morális felelőssége mellett. Hogy írná le a szociológiának ezt a fajta morális alapállását?

Induljunk ki onnan, amit a kapitalizmus természetéről és a piaccal szembeni ellenállás fontosságáról mondtam. Polányi azt vallotta, hogy a piaccal szembeni ellenerő a társadalom lehet. A szociológia sajátossága, hogy a civil társadalom álláspontját foglalja el. A szociológia a civil társadalommal együtt nőtt fel a 19. század végén. Az alapjait még ma is a civil társadalom jelenti. Tudom, hogy ez a civil társadalomnak nagyon vitatott és problematikus felfogása, de véleményem szerint érvényes felfogás. Persze a civil társadalom nem valami tökéletes dolog, tele van uralmi viszonyokkal, kirekesztéssel, kizsákmányolással, de mégis ez jelenti mind az állami szabályozással és despotizmussal, mind a piac zsarnokságával szemben az ellenállás lehetőségét. És a szociológia helye a társadalomban, maga az a tény, hogy a szociológia nem létezhet a társadalom nélkül, azt mondatja velem, hogy a szociológia és az emberiség sorsa összekapcsolódik. Úgy vélem, hogy a szociológia szerepet tud játszani – és kell is játszania – egy globális civil társadalom kialakításában. Ebben látom a feladatomat a Nemzetközi Szociológiai Társaságon belül is: olyan valóban globális és nemzetközi szociológiát művelni, amely elismeri a nemzeti szereplők és társadalmak fontosságát, de mégis arra törekszik, hogy egyben össze is kovácsolódjanak egy alulról építkező globális szociológiává. Ha ez elő tudná segíteni a globális civil társadalom kialakulását az a szociológia nagy pillanata volna.

A szociológiának ugyanakkor mindig is volt morális alátámasztása. A morális alapok tagadása egyenlő a szociológia lényegének tagadásával. Marx, Weber vagy Durkheim, mind-mind erős morális alapállással közelítették a társadalom vizsgálatához, és persze Polányi is, akinek nagyon sokat köszönhetek. ■